

daridad del Corán. El autor calcula que un total de 12.000 cautivos fueron rescatados, un 80% comprados con dinero en Argel, una cifra muy lejana a los cerca de 3.000 musulmanes rescatados, todos ellos por intercambios, ya que España no aceptaba dinero como moneda, pero sí Berbería. La redención o el canje fruto de acuerdos o tratados de paz interestatales fue el modo más eficaz para conseguir la liberación por el volumen de redimidos que se rescataba y por la celeridad con que se cumplían los trámites. Es el caso del canje general de 1768-1769, en que fueron liberados 1.477 cautivos y 800 esclavos tras la firma de paz entre Marruecos y España. Las órdenes redentoras de la Merced y de la Trinidad, bajo la supervisión del Consejo Real, gestionaban este tipo de operaciones, por lo que resulta fácil documentar fechas, datos y cifras, hasta el punto de que en la obra se sintetiza la fluctuación de los precios de este mercado a lo largo del siglo y en diferentes ciudades.

Por el contrario, la huida o la liberación por gesto gracioso del dueño son medios de recuperación de la libertad no contractuales, por lo que resulta difícil estudiarlos y documentarlos. Respecto a la huida, por ejemplo, sólo se conoce que en ambas orillas del Mediterráneo se daba preferentemente por mar, con la ayuda de pequeñas embarcaciones y mediadores, lo que les llevaba a vivir desventuras muy similares a las que actualmente protagonizan tantos inmigrantes.

Aunque se considera que con la firma de la paz definitiva con Túnez de 1791

desapareció el corsarismo y sus implicaciones en el Mediterráneo, el profesor Barrio Gozalo asegura que perduró todavía durante los primeros años del siglo XIX, aunque casi de modo anecdótico. El poco conocimiento de esta realidad, por tanto, sería tal vez comprensible, pero no así la vivida durante el siglo anterior, de la que se poseen evidencias documentales y que fue de gran influencia social, económica y gubernamental. Es tal vez esto lo que lleva al autor a aportar conclusiones provisionales aunque haya valiosos datos y cauces de investigación que traten de atraer el interés hacia este ámbito recóndito de nuestra historia, al que futuras contribuciones colaborarán a formar una imagen más completa. En este sentido, por tanto, la presente obra, aunque excelente, es una aportación parcial a un estudio complejo. Aún así, la información es exacta, adecuada y suficiente para presentar al lector una coherente y fidedigna versión de la evolución del fenómeno del corsarismo a lo largo del siglo de las luces. El autor logra su objetivo con una obra que, además, goza de un estilo elegante y muy cuidado que no daña la praxis ni su finalidad didáctica, la cual observamos, por ejemplo, en su precisa estructuración, en una generosa aportación de detalles o en la inclusión de abundantes textos, fragmentos de inventarios, censos o cartas originales recuperados de diversos archivos.

Irene de Pedro Llorente

Universitat Autònoma de Barcelona

ANTÓN PELAYO, Javier; JIMÉNEZ SUREDA, Montserrat (2005)

*La memòria de pedra: Les làpides sepulcrales del pla de la catedral de Girona.*

Girona: Diputació de Girona, 332 p.

Hom entén que la mort és llei de vida. Malgrat això, al llarg de la història, la mort ha tingut un pes molt destacat, fins i tot condicionant la seva predecessora. La gènesi i

l'acabament de l'existència, el pas a una dimensió desconeguda per la degeneració de l'organisme i la seva inevitable extinció, han suscitat i susciten els grans interrogants

de l'ésser humà. La religió, entre d'altres, ha intentat explicar el perquè de la vida i la mort des d'una òptica tendent a creure en una transcendència, en un més enllà de la vida. Per la seva banda, l'arqueologia ha fet sempre palès el protagonisme que, des de la prehistòria, assoleix la mort. Les necròpolis, els enterraments, els ritus, la parafernàlia, la litúrgia o la màgia que envolten el simple fet del decés han deixat abundants vestigis que demostren la magnitud del tema: el neguit i la preocupació pel més enllà.

En l'àmbit historiogràfic, la mort ha constituït una de les parcel·les temàtiques d'interès més notable des que, a la dècada dels anys setanta, l'escola francesa va posar-ne els fonaments a partir dels treballs, esdevinguts ja clàssics i modèlics, de Michelle Vovelle i Philippe Ariès<sup>1</sup>. Seguint la petja del model vovellian, per bé que completant-lo i enriquint-lo, emergí la figura d'Alain Croix, en l'obra del qual, per primera vegada, va donar-se l'equilibri i la perfecta unió entre el tractament de les fonts quantitatives i qualitatives, requisit que hom considera que un bon estudi sobre la mort i les seves repercussions en el pensament humà ha de tenir<sup>2</sup>.

L'interès pel món funerari, des d'una perspectiva arqueològica, en el context de la *new archeology*, precursora del debat epistemològic que va afectar dita disciplina a partir de la dècada dels seixanta, va obrir nous horitzonts i va motivar, entre d'altres canvis, una nova concepció de l'enterrament, de la tomba, com un conjunt tancat que proporciona una munió de dades interessants. Si, com afirmà Cerrillo, la mort —la finalització d'una activitat biològica o antropològica— no hauria de deixar cap mena de vestigi en el registre arqueològic<sup>3</sup>, caldria

preguntar-se el perquè de l'esmerçament d'importants quantitats d'energia, diners i feina en la confecció de les sepultures. En totes les cultures, l'individu que ha de morir o acaba de fer-ho pateix, de forma voluntària o per desig dels seus pròxims, una sèrie d'actuacions de la societat que l'envolta.

L'anunci de la propera mort a la família, l'administració del viàtic, les darreres voluntats, són alguns elements previs al decés. La preparació i el vestit de la mort, la vetlla, les misses en memòria del difunt, el pas del fèretre en processó vers el cementiri, l'enterrament en el panteó familiar, el nínxol o la fossa comuna, les ofrenes, Tots Sants, els panells..., són elements que mostren la dimensió social d'aquest fet biològic. Un enterrament celebrat per un o per diversos preveres, les misses pagades en memòria del difunt, la vetlla concorreguda, una caixa de simple fusta o de caoba, una fossa amb una pedra a la capçalera, un mausoleu o una cripta al peu de l'altar de l'església, mostren una diferenciació de tipus social. En la mort, hi veiem també l'organització dels vius, hi veiem com el reflex jeràrquic d'una societat es fa palès també en els seus enterraments. Seguint de nou Cerrillo: «si així és el món dels vius, així seria també el dels morts, ja que no es pot oblidar que aquest darrer no és més que una construcció dels vius, caracteritzada per una oposició bàsica entre la presència/absència de funcions biològiques dels individus»<sup>4</sup>.

A casa nostra, el tema funerari ha viscut un procés de revitalització considerable els darrers anys, amb estudis de prou importància, com ara el *Corpus epigràfic dertosense*, de Ramon Miravalls Dolz, i l'obra de Brígida Nonó Rius, titulada *Aquí es redacten i s'esculpeixen inscripcions*:

1. VOVELLE, M. (1973). *Piété baroque et déchristianisation en Provence au XVIII<sup>e</sup> siècle*. Librairie Plon; ARIÈS, P. (1975). *Essais sur l'histoire de la mort en Occident du Moyen Age à nos jours*. Paris: Éditions du Seuil.
2. CROIX, A. (1981). *La Bretagne aux 16 et 17 siècles. La vie, la mort, la foi*. Paris: Maloine.
3. CERRILLO, E. (1989). *El mundo funerario y religioso en época visigoda*, *Actas del III Congreso de Arqueología Medieval Española*. Oviedo, tom I, p. 89-110.
4. CERRILLO, E., ídem, p. 89-110. Traduït del castellà.

*Aproximació al corpus epigràfic de la ciutat de Girona*, tots dos publicats l'any 2003. Encara de manera més recent, el 2005, l'obra dels professors Javier Antón Pelayo i Montserrat Jiménez Sureda, que porta per títol *La memòria de pedra: Les làpides sepulcral del pla de la catedral de Girona*, ha obert un nou format de treball en l'àmbit de la història de les sepultures. Cal tenir present que la major part d'estudis dedicats a temes funeraris, sigui des de la perspectiva de la història, l'antropologia, l'arqueologia, l'epigrafia, la paleografia, la numismàtica o l'heràldica, ha estat, de manera general, patrimoni exclusiu de la història antiga i medieval. No obstant això, amb aquests nous estudis, i concretament amb la darre-ra obra, la història moderna ha posat en marxa una dinàmica de treball que de ben segur que produirà nous i suggerents resultats els propers anys.

*La memòria de pedra* és la materialització d'un projecte que els seus autors, Javier Antón Pelayo i Montserrat Jiménez Sureda, van presentar a la convocatòria de la beca d'Humanitats de l'any 2002, que atorga el Patronat Francesc Eiximenis de la Diputació de Girona. Aquesta obra constitueix un magnífic estudi multidisciplinari del patrimoni lapidari del pla de la catedral de Girona. La seva multidisciplinarietat rau en la combinació encertada de diverses disciplines metodològiques, en què arqueologia, paleografia, arxivística, literatura, filologia i història han estat agermanades per «donar vida a la pedra» i aconseguir trenar un relat d'història social del dit patrimoni cultural.

L'objectiu del treball, tal com assenyalen els mateixos autors al primer capítol, és doble. D'una banda, pretén registrar i recuperar un patrimoni lapidari que, per diferents circumstàncies, ha estat força malmès i oblidat i es troba en vies d'extinció, de manera que aquesta obra constitueix «un intent de retardar la fi, de preservar, en la mesura del possible, un patrimoni que caminava a marxes forçades vers l'ostracisme»; de l'altra, intenta documentar i analitzar la història dels

enterraments en el pla de la catedral i la sociologia dels que hi són inhumats, amb la qual cosa dóna vida a les persones enterrades sota el terra de la catedral gironina. Un terra que és alhora un important arxiu i un veritable catàleg artístic. En total, els autors han reproduït i analitzat cent sis làpides, totes fabricades entre els anys 1601 i 1963.

Allò que fa d'aquest estudi un punt de referència inexcusable per a tot aquell que vulgui seguir aquesta línia de recerca és la seva combinació empíricointerpretativa. El format de reproducció de les làpides, acompanyades pel seu text restituït —en la mesura que han pogut—, de la traducció, i de la localització de cada làpida en l'espai corresponent, embolcallant aquesta tasca amb la recerca exhaustiva dels ocupants de les tombes, és la innovació més gran que conté. Així, els autors han dut a terme els passos que hom entén que hauria de seguir un estudi com aquest: la transcripció fidel dels epitafis, la utilització de l'arqueologia de restitució —emprant els seus coneixements de llatí i epigrafia i l'abundós ajut del material bibliogràfic pertinent—, per tal de desenrallar els mots que el temps o qualsevol altre accident ha esborrat i no equivocar-se en les desinències ni en les paraules que han pogut identificar, la traducció dels epitafis, la localització de les cent quaranta-set persones enterrades en les cent sis làpides estudiades, un exercici de considerable síntesi prosopogràfica de totes, la ubicació de les tombes en el plànol de la catedral —amb l'elaboració prèvia, evidentment, d'aquest plànol—, la feixuga i laboriosa tasca de dibuixar cada làpida artesanalment a escala —prèvia feina de mesurament de les lletres, dels elements decoratius, de les distàncies entre les lletres i entre els elements, etc.— i l'elaboració d'un aparell crític de síntesi bibliogràfica de l'evolució dels estudis similars i de contextualització temàtica, genèrica i local.

El llibre pot ser estructurat en dues parts: la primera, que engloba els capítols primer fins al setè, conté un marc introductori de síntesi bibliogràfica que inclou tot allò que

hom pot demanar-se sobre els enterraments, així com un estudi analític d'aquests al pla de la catedral, contextualitzat en el marc dels enterraments a Santa Maria i acompanyat de dos minuciosos i pormenoritzats apartats sobre les làpides i els seus elements característics; i la segona, formada pels capítols 8, 9 i 10, en què destaca, per sobre de tot, el magnífic corpus epigràfic constituït per les cent sis làpides del pla de la catedral de Girona i de la capella de Santa Maria del Claustre, que presenta, a més del dibuix de totes les lloses, la transcripció i la traducció al català de l'epitafi, un plànol de situació i un petit comentari sobre els personatges enterrats a cadascuna de les tombes. Completant el corpus, tenim un conjunt de fotografies detallades de determinades làpides i un apèndix amb la relació dels cent quaranta-set inhumats, en el qual consta nom, càrrec i any de defunció de cadascun.

Definits els objectius del treball, traçada una breu història de les inscripcions sepulcrales que parteix des del Renaixement i que arriba fins a les aportacions més recents —tots dos punts corresponents al primer apartat del llibre, «Objectius i bibliografia», i ressenyades al segon capítol, «Fonts arxivístiques», les fonts documentals emprades per «donar vida a la pedra» —entre elles, l'Arxiu de la Catedral de Girona i l'Arxiu Diocesà de Girona—, el capítol 3, «Sepulturar-se cristianament al llarg de la història», constitueix un suggerent marc introductori de tot allò que envolta el món dels enterraments des del moment en què Roma va transformar els *polyandria* hel·lènics en *sepulchretum* o *conditorium*, amb la qual cosa recollí, com assenyalen els autors, la tradició d'emplaçar les sepultures al llarg dels camins públics, que anunciaven metafòricament amb la seva presència la transitorietat de la vida als caminants, fins al moment en què, situats a Girona el 1829, es va beneir el que hauria de ser, a partir d'aquell moment, el cementiri de la ciutat.

Aquest capítol aporta elements d'interès notable, com ara l'ús per part dels cristians del radical grec *koimao* ('dormir') per indi-

car, en aquest cas, la transitorietat de la mort, esdevinguda una espera que transformava les necròpolis en *dormitorium mortuorum*, coneguts també com a *coemeterium*; la conversió dels cementiris en espais de culte i seguretat per als cristians en temps de persecucions, afavorida per la immunitat de què determinades normes del dret romà dotaven els sepulcres; l'estímul que l'edict de Milà, signat per Constantí i Licini el 313, va suposar per a la construcció d'esglésies amb ajut de l'erari públic; el reflex que els enterraments mostraren des d'un bon principi de la jerarquització social d'una fraternitat cristiana alliberada dels seus opressors, reflex que es traduïa en la presència d'un altar major com a epicentre a l'entorn del qual s'ordenava un espai que decreixia a mesura que hom se n'allunyava; les repercussions que va tenir, d'una banda, el concili de Magúncia, celebrat cap al segle ix, a l'hora de relaxar les interdiccions en permetre enterrar dins les esglésies bisbes, abats, preveres i laics —normativa recollida i perfeccionada en ordenaments posteriors—, i, de l'altra, el de Braga, ja al segle x, en prescriure els enterraments al voltant d'esglésies, en sagreres, com a opció desitjable; la multiplicació en època medieval dels espais de repòs etern i, amb ells, les làpides identificatòries; la restricció que, al segle xviii, Carles III d'Espanya féu dels enterraments a l'interior de les esglésies, reservats a casos excepcionals, i, finalment, els constants conflictes amb l'Estat que l'Església, maldant per la conservació de les que considerava les seves prerrogatives, va mantenir al llarg dels segles xix i xx.

El capítol 4, «Els enterraments a Santa Maria», elabora un breu repàs dels enterraments a la catedral de la ciutat de l'Onyar, des del cementiri de la galilea de la seu romànica —que conté alguns sarcòfags de personatges importants i làpides funeràries ocupades per membres de la comunitat eclesiàstica del temple—, fins a les tombes de les capelles —que, erigides entre els segles xiv i xvi, van servir de sepultura als seus promotors i, durant els segles posteriors, als

successors d'aquests—, passant pel «cementiri dels negres», la curiosa denominació del qual podria estar relacionada amb el color d'alguns vestits canònics; els enterrats al claustre, que van començar a ser-hi admesos en el decurs del segle XIII; el cementiri de la plaça dels Apòstols o «el carner del marrech», en el qual solien inhumar-se, entre d'altres, els preveres denominats *stabiliti*, i la tomba comuna dels bisbes, situada al bell mig de la nau, a sota de l'empostissat que cobria el terra i davant d'un gran faristol.

El capítol 5, «Els enterraments al pla de la catedral», estableix la cronologia i la ubicació de les cent sis làpides estudiades. Pel que fa a la cronologia, els autors assenyalen el matís diferencial entre la data de les defuncions i el moment de la col·locació de les làpides, és a dir, la distància que es pot produir entre les morts dels bisbes i prebendats i la col·locació de les làpides sobre les seves sepultures, tot afegint-hi tres variables possibles: l'aprofitament per part del difunt de la làpida dels seus avantpassats, la previsió d'una làpida en vida i, per tant, la seva cobertura immediata en el moment de ser enterrat i, finalment, la no previsió del difunt d'una llosa en vida, que podia ser motivada per la voluntat que aquesta fos fabricada i col·locada pels seus marmessors o executors testamentaris. Pel que fa a la ubicació, cal distingir els enterraments dels bisbes davant el presbiteri, l'anomenat, pels autors, «*raïm*» de làpides episcopals, i les làpides dels prebendats davant les capelles de la nau. Amb tot, resulta interessant parlar esment en l'ordre que l'establiment de les làpides en el pla de la catedral ha seguit al llarg dels darrers quatre-cents anys, ordre que els autors segmenten en quatre grans etapes: 1600-1699, 1700-1754, 1755-1809 i 1810-2005. L'anàlisi tipològica dels cent quaranta-set enterrats, prèvia identificació i situació d'aquells que no estan adscrits a una llosa, tanca el capítol.

Els capítols 6 i 7, «La pedra es transforma en làpida» i «Elements característics de les làpides», respectivament, descriuen de manera minuciosa i pormenoritzada,

d'una banda, el procés de fabricació de les làpides, des del moment en què el text era entregat a un lapidari que, un cop preses les mesures oportunes i dibuixades les lletres, les immortalitzava amb cisell després d'un procés laboriós que començava a les pedres més properes a la localitat en qüestió; el contingut de la pedra emprada en la major part d'elles, l'anomenat «marbre de barreja», roca calcària formada majoritàriament per carbonat càlcic a partir de la transformació deshidratada i compacta d'un sediment; i el preu que aquestes podien arribar a tenir, cosa gens fàcil d'esclarir, per bé que determinades referències permeten fixar en cent vint-i-sis lliures el preu més alt. D'altra banda, la seva morfologia relativament variada pel que fa a les dimensions, els elements esculpits —marcs, sanefes, escuts d'armes, epitafis, etc.— i les referències clàssiques i cristianes que hom pot apreciar-hi —en la llengua, en les datacions, en la geografia, en el relat de les virtuts del difunt, en una sèrie de tòpics comuns a la literatura i a l'art, entre els quals destaca el de la brevetat de la vida o en conceptes clàssics esdevinguts finalment cristians. El capítol 7, així, aporta una anàlisi molt detallada de tots aquells elements característics que, d'altra manera, podríem obviar o no tenir prou en compte a l'hora de fitar l'extens corpus epigràfic: la senzillesa dels marcs de les làpides, que, en els casos en què apareixen, es limiten a una simple línia, a una doble línia o a una sanefa de disseny molt senzill que produeix certa impressió de motllura; l'estil característic de les sanefes que enquadren el marc epigràfic i l'escut, estil que, de manera general, es redueix a una doble línia perimètrica dins la qual s'acostuma a inserir una simple i peculiar combinació de rodones i parèntesis; l'ús i exhibició dels clergues, malgrat que hi hagués la prohibició implícita d'inserir-se en la milícia i, per tant, malgrat que es caigués en una evident incongruència, d'escuts d'armes familiars; la longitud dels epitafis, que pot variar des de les quatre ratlles fins a les vint-i-vuit, i el tipus de lletra que els monopolitza, la capital quadrada o «neoclàs-

sica», i la influència de l'herència romana que hom pot apreciar, entre d'altres, en les datacions per mitjà dels vells termes computacionals —*idus*, *calendes* i *nones*— d'origen etrusc passats pel tamís de la reforma juliana del 47 abans de Crist, o en l'enumeració dels càrrecs i els mèrits del difunt, per bé que una recomanació canònica aconsellava que els epitafis no continguessin res que atemptés contra la pietat i la religió.

El monumental corpus epigràfic, ja desgranat anteriorment i completat amb el recull de fotografies i l'apèndix dels inhumats, tanca un llibre que, bastit amb fonts de caràcter jurídic, literari i artístic, erigit amb fonts arqueològiques i apuntalat amb documentació eclesiàstica, permet als cent quaranta-

set inhumats que el protagonitzen fer bo l'epitafi d'un d'ells, el canonge Xavier Dorca i Parra, que, expressant la materialització del *fama semper vivet*, resa el següent: «[...] Fama tamen ad ultimam posteritatem supers-tes» («[...] la fama perdurable del qual pas-sarà a la posteritat»). Un llibre que compleix a bastament els objectius exposats pels seus autors i que destaca per la seva diversitat de fonts i per la seva combinació empiricoin-terpretativa. Un llibre, en definitiva, que per-met apropar-se a una història que es va desgastant irremissiblement amb el pas del temps.

Ernest Parellada Torres  
Universitat Autònoma de Barcelona